

Дніпропетровський державний університет

На правах рукопису

Гадомський Олександр Казимирович

**Функціонально-семантичний
опис російських іменників
(на матеріалі слів зі значенням 'знак')**

10.02.02 - російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1997

Дб. зр. 134

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00751063 (M)

Дисертацією є рукопис

Робота зроблена на кафедрі російської мови Сімферопольського державного університету ім. М.В.Фрунзе

Науковий керівник - кандидат філологічних наук, доцент
Рудяков Олександр Миколайович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Горпинич Олександр Володимирович
кандидат філологічних наук, доцент
Фадєєва Тетяна Миколаївна

Провідна організація - Східно-український державний університет

Захист відбудеться «26» червня 1997 року в 15 годин на засіданні Спеціалізованої вченої ради № К.03.01.16 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті (320625, м. Дніпропетровськ, пров. Науковий, 13, корп.1, філологічний факультет, ауд. 804).

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Дніпропетровського державного університета

Автореферат розіслано «22» травня 1997 г.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

(Т.С.Пристайко)

В центрі уваги сучасних лінгвістичних досліджень знаходиться семантика в її широкому розумінні – її здатності передавати мовними засобами будь-який зміст. Подібно до того, як впорядкована та взаємопов'язана система предметів, дій, станів, процесів, явищ, відношень реального світу, мовна семантика являє собою систему впорядкованих та взаємопов'язаних рівнів, які формують мовну картину світу. Для сучасної лінгвістики є актуальним вивчення не тільки структури окремих мовних одиниць і не тільки окремих систем, але й ієрархічної структури всіх мовних систем, рівнів в їх тісній функціональній єдності.

Однією з основних сфер лінгвістичної семантики є лексична семантика. При цьому особлива увага приділяється вивченню семантики лексико-семантичних груп (ЛСГ), оскільки закономірності організації їх елементів збігаються із закономірностями організації всієї лексико-семантичної системи в цілому.

Однак, не дивлячись на безсумнівні успіхи, досягнуті в цій галузі, названий розділ мовознавства має ще низку проблем, які потребують свого вирішення. Тому в лінгвістиці постійно народжуються нові течії, напрями, підходи. Структурно-семантичний підхід змінюється функціонально-семантичним (Ю.Д.Апресян, О.С.Кубрякова, О.В.Бондарко, Т.С.Пристайко, Ж.П.Соколовська, О.М.Рудяков, Ф.С.Бацевич та ін.). Реферована дисертація є своєрідним продовженням їх досліджень.

Еволюція людського суспільства неможлива без знакових систем. Їх елементи – знаки – знаходяться на службі у людини протягом багатьох століть. Запас знаків постійно поповнюється, видозмінюється. Тому вивченню знаків завжди приділялась достатньо серйозна увага. Над вказаною проблемою працюють представники не тільки семіотики, але й спеціалісти інших наук: філософи, історики, соціологи, фольклористи, етнографи, мовознавці.

У даному напрямку лінгвістами проведена достатньо серйозна робота. На наш погляд, це пояснюється такими причинами: з одного боку, мова сама по собі є універсальною знаковою системою – всі інші знакові системи вторинні по відношенню до неї [Кодухов В.И.: 1974; Соссюр Ф.: 1977]; з другого боку, мова створює «картину світу» і вміщує інформацію про знакові системи і знаки, що зафіксовано в словниках.

Названі причини породили відповідні проблеми в мовознавстві. Якщо перша (дослідження мови як знакової системи) вирішується достатньо активно, то друга (дослідження лексики, об'єднаної інтегральною семою 'знак') розроблена меншою мірою.

Наукова новизна. Спираючись на одержані нами результати, аналіз даних «Идеографического словаря русского языка» О.С.Баранова [Баранов О.С.: 1990] і «Лексической основы русского языка» В.В.Морковкіна [Морковкін В.В.: 1984] та на спостереження Ю.В.Рождественського, який стверджує, що «за даними фольклористики і етнографії, знакових систем, необхідних для становлення і першопочаткового життя суспільства, шістнадцять: народні прикмети, народні гадання, пластика тіла і танок, музика, образотворчі мистецтва, орнамент, народна архітектура, прикладні мистецтва, костюм, татуїровка, заходи, орієнтири, команди та сигнали, обряди, ігри, мова. Жодне саме примітивне суспільство не може обійтись без цього комплексу знакових систем... Ці дані знайшли повне підтвердження при аналізі словників. Словник будь-якої мови показує, що якщо виділити семантичне поле «семіотика», то основна система класів семіотичних явищ зводиться до названих шістнадцяти» [Рождественский Ю.В.: 1990], ми можемо зробити висновок, що в складі лексико-семантичної групи «знак» можуть розглядатися і слова зі значенням «звання».

Практична частина даної дисертації в основному присвячена опису слів зі значенням 'звання', які названі автором знаками соціальної цінності особи. Традиційно цей пласт лексики розглядався як визначення професій і на матеріалі інших мов [Meuser R.M.:1910; Максимова Г.В.: 1972].

Дослідження виконано на стикові семантики і семіотики. За справедливим зауваженням В.В.Богданова, «лінгвістичний аналіз, який не обмежується чисто формальною стороною мови, неминуче апелює до того, що прийнято називати значенням. Але звертання до значення ставить дослідника перед проблемою знака. Саме тому обговорення основних понять семантики приходить починати з семіотики» [Богданов В.В.: 1977].

На сучасному етапі спостерігається підвищений інтерес до проблем семантики, яка визнається одним з важливих аспектів мови, що робить актуальними всі семантичні дослідження.

Метою даного дослідження є функціонально-системний опис російських іменників, об'єднаних інтегральною семою 'знак', як складової частини лексико-семантичної системи російської мови, з'ясування закономірностей організації і функціонування тієї підсистеми, яку вони утворюють.

Досягнення поставленої мети передбачає послідовне розв'язання таких **завдань**:

1. Виділення з різних тлумачних словників російської мови семем, об'єднаних інтегруючим значенням 'знак'.

2. Визначення набору сем, які формують смисловий простір даного фрагмента словника.

3. Побудова ієрархії сем та її опис.

4. Ідентифікація семем із застосуванням результатів компонентного аналізу.

Оскільки об'єктом дослідження стали не окремі семемі, а система, до якої вони входять, то закономірними етапами роботи є: по-перше, опис «будови» – «множинності елементів та сукупності зв'язків між ними – структури, яка здійснює інтеграцію елементів в деяке утворення» [Смирнов С.Н.: 1978], по-друге, її «поведінки», тобто «здійснюваного будь-яким об'єктом перетворення причинних впливів на його стан» [Смирнов С.Н.: 1978].

Джерела дослідження.

Основним джерелом вибору матеріалу є тлумачні словники сучасної російської мови.

Як довідкова використовувалась і нелінгвістична література: «Атеистический словарь» під ред. А.І.Новикова, «Энциклопедический словарь» Ф.А.Брокгауза і І.А.Ефрона, «Советский энциклопедический словарь», «Философский словарь» під ред. І.Т.Фролова і ряд інших джерел.

Методи дослідження.

Дослідження названої лексичної групи передбачає послідовне розмежування методу ідентифікації і методу компонентного аналізу залежно від рівня мови, якою проводиться дослідження.

З метою виявлення набору сем аналізованої групи слів і встановлення їх ієрархії використовувались такі лінгвістичні методи і прийоми: метод суцільної вибірки, метод аналізу словникових тлумачень, метод опозицій, метод виявлення смислу через синтагматичні зв'язки слів, розглянуті як прийоми компонентного аналізу, а також лінгвістичний експеримент, контекстний аналіз і метод статистичних підрахунків.

Характеристика «будови» і «поведінки» даної лексико-семантичної групи зумовила застосування порівняльно-зіставного та описового методів.

Практичне значення роботи полягає в тому, що одержані результати можуть бути використані в лексикографічній практиці з метою уточнення в тлумачних словниках семантичної характеристики іменників зі значенням 'знак' та при складанні словників різних типів, в тому числі й ідеографічних. На думку Ю.Н.Караулова, «лексикографія робиться каналом лінгвістичної науки, русистики, який дає безпосередній вихід на кожного

члена суспільства. І в цьому відношенні лексикографія несе відповідальність за всю лінгвістику, вона виступає лицем науки. Вона її стан, здатність забезпечувати успішну комунікацію, впливати на мовну практику, підвищувати культуру мови визначає думку про русистику загалом – тобто лексикографія володіє ефектом представництва в мовознавстві» [Караулов Ю.Н.: 1989]

Одержані дані можуть бути також використані в навчальному процесі при читанні спецкурсів та спецсеминарів і написанні курсових і дипломних робіт студентами філологічних факультетів; в практиці викладання таких лінгвістичних дисциплін, як «вступ до мовознавства», «загальне мовознавство», «сучасна російська мова», «лексикологія».

На захист виносяться такі положення:

1. Лексико-семантична група (поле) «знак» дійсно існує в російській мові; це доводять результати вибірки із тлумачних словників російської мови.

2. Традиційні (загальнотеоретичні) класифікації знаків відрізняються від класифікації знаків, яка вже бути обудована з урахуванням лексикографічних даних і результатів компонентного аналізу.

3. У складі лексико-семантичної групи «знак» можуть розглядатися слова зі значенням 'звання' як знаки соціальної цінності особи.

4. Лексико-семантична група «звання» – це відкрита функціонуюча система, яка активно реагує на всі соціальні зміни й тому повинна вивчатися у статичі та динаміці.

Апробація дисертаційного дослідження відбулася на кафедрі російської мови Сімферопольського державного університету ім.М.В.Фрунзе. Матеріали дисертації були викладені в публікаціях і доповідях на наукових конференціях «Функціональна лінгвістика», які проводилися в Ялті (1994, 1995, 1996), на міжнародних конференціях: «Cognitive Processes in Spoken Communication», 1995 г.; «Актуальные проблемы современной филологии», 1996.

З теми дисертації опубліковано 10 робіт.

Структура роботи

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, закінчення, списку літератури і п'яти додатків.

Основні розділи дисертації

У **вступі** відображено мету, завдання, актуальність, новизну дослідження і практичне застосування його результатів.

Перший розділ – «*Теоретичні основи системного опису лексики*» – відображає основні теоретичні положення, згідно з якими написана дисертація. В ній дано характеристику мови як системи систем і лексико-семантичного ярусу мови як її складової частини, а також розкривається значення таких термінів, як «лексема», «семена», «семантична структура», «смилова структура», «елемент смислу», «сема», вказується на те, що семантика слова по-різному виявляється на різних рівнях мови. Сучасні дослідники виділяють три рівні, що викликано необхідністю «послабити категоричність сосюрівських дихотомій, заповнити прірву, вириту Соссюром між мовою і мовленням» [Косеріу Е.: 1963]. Трьохступенева концепція мови приходить на зміну двоступеневій, яка орієнтована на безпосереднє співвідношення «одиночного» – «загального» з пропущеною середньою ланкою «особливого» і «являють собою ранній етап в розвитку діалектики «одиночного» – «особливого» – «загального».

У цій дисертації для називання рівнів використовуються терміни: «рівень структури, або мовної абстракції (рівень «загального, або рівень конструктів); «рівень норми» (рівень загальноприйнятого вживання, рівень типів); «рівень мовлення» (рівень індивідуального вживання).

Термін «рівень» у вказаному значенні слід відрізнити від іншого його вживання – для називання ярусів мови, тобто аспектів мови, які мають відповідну одноіменну одиницю.

«На рівні норми смисл не членується на компоненти, він – межа при описові лексичного значення. На рівні мовної абстракції проходить «розщеплення» смислу, виділення в ньому компонентів, або сем, які є граничними на цьому рівні» [Урманцева Ю.А.: 1978].

Згідно з цим до різних рівнів мови відносяться поняття «семантична структура семми» (рівень норми) і «смилова структура семми» (рівень мовної абстракції).

Таким чином, на рівні структури мови смисл виступає як набір елементів, на рівні норми – як вказівка на об'єкт, зв'язок з об'єктом, на рівні мовлення – як система мовленнєвих дій і операцій, які виконуються в процесах породження та сприймання тексту. Уявляється, що послідовне розмежування рівнів мовної абстракції є необхідною умовою дослідження семантики.

Крім того, в цьому розділі описується методика дослідження лексико-семантичних груп, яка, на думку автора, повинна включати чотири етапи. Три з них присвячені вивченню сучасного стану ЛСГ на різних рівнях мови, на четвертому етапі досліджується історія розвитку ЛСГ.

Тут же характеризуються основні прийоми методу компонентного аналізу: метод інтроспекції, метод опозиції, метод словникових дефініцій і метод синтаксичної сполучуваності; наводиться класифікація сем. В основі класифікації елементів смислу (під смислом розуміється «та інформація, яку мовний знак передає про свого денотата, мінус стилістична і експресивна інформація») [Селіверстова О.Н.: 1980] лежать дві ознаки: «суттєва – яка відображає природу, суть елементів смислу, і функціональна, яка відображає ту функцію, яку семи виконують в структурі смислу» [Степанов Ю.С.: 1985].

За ознакою «функція в структурі смислу» розрізняють інтегральні і диференційні семи, за суттєвою ознакою – категоріальні та індивідуальні.

В другому розділі – «Теорія знака в функціональному аспекті» – викладається історія вчення про знак, розповідається про основні етапи розробки теорії знака, наводяться визначення знака, які подані в семіотиці, філософії і лінгвістиці.

Враховуючи те, що це дослідження ґрунтується на словникових даних, з різних тлумачних словників було виписано визначення знака і на їх основі сформульовано сукупний варіант лексикографічного тлумачення поняття «знак», який включає в себе такі значення:

1. Ознака, зовнішнє виявлення, природний вияв чого-небудь.

2. Предмет, позначка, явище, зображення, яке служить для умовного визначення будь-чого.

3. Жест, рух, предмет як сигнал, спонування до дії.

Безумовно, це визначення не вичерпує всіх протиріч і проблем, пов'язаних зі знаком, але в той же час воно максимально наближене до всіх розповсюджених класифікацій знаків. Тому, на наш погляд, його можна вважати «іменем поля».

При виборі матеріалу, своєю метою ми ставили визначити набір семем, які є об'єктом дослідження, і довести тим самим існування лексичної групи, яке було передбачено апіорі.

В ході визначення «імені поля» було помічено, що в словникових формулюваннях семем, які припустимо входять до ЛСГ «знак», містяться такі ключові слова (далі ми їх будемо називати

ідентифікаторами): знак, символ, ознака, симптом, сигнал, значок, позначка, відбиток, емблема та ін.

Тому автором були вибрані зі словників значення слів, які в типографському варіанті можуть бути представлені окремими словами або сполученнями слів. В ході суцільної вибірки з МАС² та звірки одержаних результатів з даними інших російських словників (СО, СУ, БАС, СД) було відібрано більше 300 семем і словосполучень, які включають в себе, за попередніми спостереженнями, видосему 'знак'. В тих випадках, коли словники пропонували недостатньо чіткі формулювання, доводилось спиратися на знання мови и особисту інтуїцію, а також звертатися за допомогою до інформантів.

Послідовно проведена робота по вибору матеріалу дозволила зробити ряд висновків:

1. Лексична група «знак» справді існує в мові і може служити об'єктом подальшого дослідження.

2. Сам факт виділення названої групи зі словників ще раз свідчить на користь методу ідентифікації, який дозволяє вирішувати проблеми, пов'язані з системним описом лексики.

Розпочинаючи систематизувати отриманий матеріал, ми звернулись до найбільш відомих класифікацій знаків, створених вітчизняними та зарубіжними лінгвістами.

У роботі аналізуються класифікації Ч.У.Морріса, В.М.Солнцева, А.Шаффа, В.В.Левицького, Д.П.Горського, В.В.Богданова. Крім того, розглядається низка проблем, пов'язаних з теорією знака.

1. Проблема знака-ознаки. В даній роботі наводяться міркування Л.І.Ібраєва, П.В.Чеснокова, З.Д.Попової та ін. і доводиться, що на функціональному рівні знаки-ознаки нічим не відрізняються від інших видів знаків.

2. Вирішуються питання, пов'язані з моно- (уні-), бі- та трилатеральною концепціями знака, наводяться аргументи на користь монолатеральної теорії.

3. Визначається характер зв'язку між компонентами знака. В даному випадку автор стверджує, що між означальним та означуваним існує зовсім особливий вид зв'язку – знаковий зв'язок, який генеалогічно проходить від умовного та природного зв'язків, але відрізняється від них.

4. Розв'язуючи питання, пов'язане із знаками-зображеннями (іконічними знаками), автор дотримується точки зору П.В.Чеснокова та інших дослідників, які стверджують, що зображення – це не знак, а його означальне [Чесноков П.В.: 1996].

5. Вирішується проблема мовного знака і визначення знакового статусу мовних одиниць.

В ході роботи була розпочата спроба систематизувати одержаний список семем із врахуванням словникових даних і даних перерахованих класифікацій. Априорі була зроблена ставка на те, що в числі семем із значенням 'знак' можуть бути виділені:

- а) знаки-зображення (іконічні знаки);
- б) знаки-ознаки (симптоми, природні знаки);
- в) знаки-сигнали;
- г) знаки-символи;
- д) відбитки, ярлики;
- е) мовні знаки.

Наявність в словникових формулюваннях відповідних ідентифікаторів дозволила згрупувати семи таким чином:

1. Знаки-ознаки.
2. Знаки-сигнали:
  - а) власне сигнали;
  - б) орієнтири.
3. Знаки-символи:
  - а) власне символи;
  - б) знаки відмінності;
  - в) знаки різниці.
4. Позначки:
  - а) власне позначки;
  - б) показники;
  - в) печатки, відбитки і т.п.;
  - г) ярлики.
5. Грошові знаки.
6. Знаки письма:
  - а) помітки;
  - б) математичні;
  - в) музикальні.

Аналіз словникових тлумачень семем «звук₁», «звук₂», «звук₃», «звук₄», «фонема₀», «морфема₀», «слово₁», «слово₁²», «слово₁³», «слово₁⁴», «слово₁⁵», «слово₁⁶», «слово₁⁷», «слово₂⁰» та ін., які називають мовні одиниці, не дозволяє вважати ні одну з них знаком.

Розв'язуючи проблему співвідношення мовних ярусів (рівнів) та проблему мовних знаків, автор робить такий висновок.

Функціональний підхід в лінгвістиці наполегливо потребує виділення на кожному мовному ярусі (фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному та ін.) функціональних одиниць. Точніше, ті одиниці, якими до сьогоднішнього дня оперувала

лінгвістика, — це одиниці рівня норми або мовлення. І в зв'язку з цим відбувається плутанина: кажучи про необмежену кількість звуків, ми знаходимо в підручниках з фонетики таблиці зі вказівкою їх конкретної кількості (в дійсності відбувається змішування понять звука і звукотипу — одиниць рівня мови і рівня норми). Аналогічна ситуація склалася в словотворі (тут одночасно вживаються терміни морф, алломорф (варіант морфеми) і морфема).

Сьогодні в лінгвістиці немає чіткого співвідношення між мовними ярусами (фонетичним та ін.) і мовними рівнями (в даному випадку мається на увазі концепція Е.Коссеріу).

Розв'язання даної проблеми, на нашу думку, слід почати з більш загальної категорії — знака, тому що він є одиницею метамови опису.

Автор вважає, що дати визначення знака, використовуючи при цьому традиційні (дофункціональні) підходи неможливо. Подібні явища слід розглядати не на «площині», в «просторі». Спираючись на трьохрівневу модель мови, ми хотіли б, якщо не сформулювати визначення знака, то, хоча б, звернути увагу на ті основні моменти, які слід враховувати, даючи його.

На рівні індивідуальної мови знак — це не тільки відновлювана, але й створювана одиниця, що дозволяє вважати знаками знакові прояви незначових суттєвостей. Крім того, за одним і тим же означальним можуть закріплюватись різні означувані. На даному рівні кількість знаків не враховано.

На рівні норми слід говорити про знаки як про типізовані знакові одиниці, які перелічуються та піддаються класифікації.

На рівні мовної абстракції знак розглядається як функціональна знакова одиниця (суть), яка може бути представлена як щось матеріальне, що може інформувати приймаючого як про себе самого, так і про щось інше, яке знаходиться за його межами. Це дещо може бути уявлено як єдність означального і означуваного, між якими незалежно від типу знака простежується особливий тип зв'язку — знаковий зв'язок. Дані одиниці обчислені і відтворені. При цьому немає необхідності виключати знакі-ознаки з числа знаків.

В особливу групу виділяються знаки соціальної цінності особи. Спираючись на словникові формулювання МАС² та використовуючи метод ступеневої ідентифікації, автор встановлює зв'язок між знаком і іменем. Хід його роздумів можна проілюструвати таким чином.

Имя	1. Словесное обозначение предмета, явления, понятия и т.п.
Обозначение	1. Действие по глаголу обозначать – обозначить (в 1 зн. Обозначить ¹ . Отметить, указать каким-либо знаком, меткой и т.п.).
Обозначение	2. Знак, метка, с помощью которых что-либо обозначено.
Знак	1. Предмет, изображение, метка и т.п., служащие для обозначения чего-л., указание на что-л.
Метка	1. Действие по значению глагола метить (Метить. Ставить отличительный знак, метку).
Метка	2. Отличительный знак на ком-, чем-л.

Як показує досвід, в ряді випадків ім'я дозволяє визначити особу, стать, національність та ряд інших характеристик людини. Однак ім'я – це не єдина мовна форма відображення соціальної цінності особи, якщо слово «социальный» розуміти як «общественный, относящийся к жизни людей и отношениям в обществе» (СО), а під словом «ценность» – 1) цена, стоимость; 2) важность, значение; 3) ценный предмет, явление (СО). Іншими словами, соціальна цінність особи – це те місце, яке особа займає в суспільстві, його значимість.

Крім імені існує багато способів відображення місця людини в суспільстві. Аналіз словникових формулювань того ж словника дозволив виділити ряд семем, які виконують аналогічну функцію, які можуть бути ідентифіковані смислом 'ім'я'. Перерахуємо їх: «звание₁», «звание₂», «звание₃», «звание₄», «звание₅», «имярек₀», «качество₁», «квалификация₂», «класс₁», «класс₂», «класс₇», «классные чины», «кличка₀», «название₀», «наименование₀», «обозначение₁», «обозначение₂», «отчество₀», «прозвание₀», «прозвище₀», «псевдоним₀», «разряд₁», «разряд₂», «ранг₁», «ранг₂», «ранг₃», «самоназвание₀», «сан₁», «сан₂», «степень₅», «титул₁», «фамилия₁», «честь₃», «чин₂», «чин₃». Оскільки ці слова можуть бути ідентифіковані смислом 'ім'я', то їх можна ввести до складу лексико-семантичної групи «знак». Згідно з виконуваною функцією вони можуть бути названі знаками соціальної цінності особи. Однак ні в одній з класифікацій знаків ім не приділяють уваги. Пояснюється це, скоріше всього, тим, що загальнонаукова картина світу (загальнолюдський досвід) та мовна картина світу (мовний досвід) традиційно не розглядаються разом, хоча ми часто

говоримо про те, що мова – це засіб передачі, відображення досвіду. Тому, на наш погляд, в подібних випадках слід враховувати, що колективний мовний досвід (лінгвістичні словники) – це, хоч і дещо трансформоване, але знання, а може бути навіть, адаптована теорія. І, як наслідок, «мовна картина світу» – це частина загальнонаукової картини світу.

І тепер, після того, як було доведено існування знаків соціальної цінності особи, виникає необхідність визначення їх місця в класифікаціях. Ми вважаємо, що ці знаки повинні розглядатись (на основі лексикографічних даних, наведених на початку розділу) як різновид позначок.

Знаки соціальної цінності особи можуть бути розділені наступним чином: знаки офіційного найменування осіб і знаки неофіційного найменування осіб. В першому випадку, це імена, по-батькові, прізвища, звання (чини, титули, ранги і т.п.); в другому – клички, прізвиська і т.п.

Подальша частина роботи присвячена дослідженню звань як одного з різновидів знаків соціальної цінності особи.

Розділ третій – «Семантичний опис слів із значенням 'звання'» – являє собою функціонально-системний опис названої лексики як складової частини знаків соціальної цінності особи. Її попередній список включає більше 150 семем. В робочому варіанті його поміщено в тексті дисертації. Використовуючи різні прийоми компонентного аналізу та інші лінгвістичні методи, автор буде ієрархю сем.

Однією із складових частин роботи з опису ЛСГ є встановлення ієрархії сем, яка являє собою смислову структуру, що зумовила її семантичну структуру. Ієрархія сем ЛСГ «звання» подана нижче у вигляді таблиці, в якій римські цифри визначають рівень ієрархії, а арабські – номер елемента смислу.

I. 'Різновид звання, зумовлений сферою функціонування (знак соціальної цінності особи)'

- 1) 'звання';
- 2) 'гідність';
- 3) 'клас';
- 4) 'ранг';
- 5) 'сан';
- 6) 'ступінь';
- 8) 'чин'.

II. 'Характер одержання звання'

- 1) 'офіційне';
- 2) 'неофіційне'.

III. 'Тип звання'

- 1) 'військове';
- 2) 'вчене';
- 3) 'дворянське';
- 4) 'монарших осіб';
- 5) 'придворне';
- 6) 'служителів релігійного культу';
- 7) 'громадянське'.

IV. 'Рівень звання'

- 1) 'нижче';
- 2) 'молодше';
- 3) 'середнє';
- 4) 'старше';
- 5) 'вище'.

V. 'Форма звання'

- 1) 'присвоєне';
- 2) 'придбане за певну суму грошей';
- 3) 'дароване';
- 4) 'спадкове';
- 5) 'виборне'.

VI. 'Додаткові характеристики першої групи'

- 1) 'у нас';
- 2) 'не у нас';
- 3) 'зараз';
- 4) 'не зараз'.

VII. 'Додаткові характеристики другої групи'

- 1) 'потенційний носій звання';
- 2) 'умови одержання звання'.

Ієрархія елементів смислу являє собою смислову структуру ЛСГ. Вона індивідуальна для кожної підсистеми лексики. На думку Г.Н.Шипициної, саме структурні властивості ЛСГ визначають кількість сем, які складають смисл семем, що до неї входять [Шипицина Г.Н.: 1975]

Оскільки основу всіх семантичних відносин складає ієрархія сем досліджуваної ЛСГ, встановлена за допомогою компонентного аналізу на рівні мовної абстракції, ієрархія сем ЛСГ «звання» містить семи 'різновид звання, обумовлений сферою

функціонування...', 'характер одержання звання', 'тип звання', які є диференційними для даної групи в рамках словника і інтегральними в межах підгруп, на які ділиться група.

Далі в ієрархії йдуть семи 'рівень звання' і 'форма звання', які відображають такі важливі характеристики, як соціальна цінність їх носіїв та спосіб отримання.

Нарешті, нижчі рівні ієрархії займають індивідуальні семи, які в роботі підрозділяються на два види.

Як показав компонентний аналіз, не всі семи ієрархії даної групи беруть рівну участь у формуванні смислів семем кожної з восьми підгруп. У зв'язку з цим семи I-III рівнів ієрархії розглядаються нами як регулярні, а семи IV-VII рівнів – як нерегулярні.

На рівні норми на внутрішньосистемні закономірності організації групи накладаються соціальні. Результатом взаємодії цих факторів і є семантична структура ЛСГ «звання», яка містить центральне слово, активну та пасивну зони ядра, а також чотири периферійних зони. При цьому до ядра віднесені семемі, які займають головне місце в ідентифікації, що є ідентифікаторами першого порядку, а до периферії – семемі, які відносяться до ядерних, як видові поняття до родового; при цьому частина з них може замішувати ядерні семемі і є ідентифікаторами другого порядку.

Центральним словом ЛСГ є слово «звання». До нього приймає зона активних семем ядра: «достоинство₃», «класс₃», «название₁», «наименование₀», «ранг₁», «сан₁», «сан₂», «степень₃», «степень₄», «степень₅», «титул₁», «чин₂» і зона пасивних семем ядра: «звание₃», «звание₅», «ранг₂», «титло₂».

Не дивлячись на те, що смисли семем ядра характеризуються взаємопроникливістю, саме ядро ділиться на сім підгруп із врахуванням семи 'різновид звання, обумовлений сферою функціонування' (вертикальний поділ): громадянські титули і звання, придворні звання і чини, вчені звання, титули монархів, військові звання і чини, дворянські титули і звання, звання і титули служителів культу. До ядра приймає периферія, яка ділиться на чотири зони (горизонтальний поділ) із врахуванням активності і актуальності складових семем.

Першу зону периферії складає найбільш активна її частина – ідентифікатори другого порядку. Друга, третя і четверта розташовуються в порядку зменшення ступеня їх актуальності для носіїв сучасної російської мови.

Друга зона представлена семемами, смисли яких характеризуються набором індивідуальних сем: 'у нас', 'зараз/не зараз'.

Смисли третьої представлені набором індивідуальних сем 'у нас', 'не зараз', 'не у нас', 'зараз/не зараз'.

До лексичного значення семем четвертої зони периферії входить сполучення індивідуальних сем 'не зараз', 'не у нас'.

Компонентний аналіз не є підсумком дослідження, так як мета його встановлення ієрархії сем (встановлення семантичної структури, тобто встановлення структури ЛСГ на рівні норми).

На наступному етапі роботи компонентний аналіз перетворюється з мети в засіб дослідження, який допомагає провести ідентифікацію сем.

Порівняльно-зіставний аналіз станів ЛСГ «звання», зафіксованих в СЦСРЯ та тлумачних словниках сучасної російської мови, дозволив відмітити ряд особливостей розвитку цієї групи, основною з яких є заміна центрального слова «чин» на слово «звання» протягом століття. Крім того, відмічено ряд процесів трансформації лексики в розряд застарілих слів (архаїзмів та історизмів), встановлено основні джерела розвитку даної групи сьогодні.

Таким чином, дослідження ЛСГ «звання» через методику системного опису дозволило представити об'єкт як семантичну систему, яка постійно розвивається, як динамічну єдність внутрішньосистемних та соціальних закономірностей.

Етапи опису сучасного стану ЛСГ «звання» повторюють рух наукового пізнання від почуттєво-конкретного через абстрактне до абстрактно-конкретного. Аналіз елементів і структури ЛСГ здійснювався на рівні норми, потім – на рівні мовної абстракції і на третьому етапі – знову на рівні норми.

У сучасній мові проходять зміни в структурі лексичного значення семем ЛСГ «звання», обумовлені змінами в суспільстві. Це викликає необхідність внесення відповідних змін у словникові формулювання тлумачних словників російської мови, що відкриває перспективи для подальшого дослідження.

У **закінченні** формулюються основні висновки, зроблені в ході роботи.

Дисертацію доповнюють **додатки**:

1. Список скорочень.
2. Лексико-семантична група «знак», виділена з 2-го видання «Словаря русского языка» в 4 т. під редакцією А.П.Євгенєвої.
3. Лексико-семантична група «звання», виділена з 2-го видання «Словаря русского языка» в 4 т. під редакцією А.П.Євгенєвої.

4. Лексико-семантична група «звання», виділена з «Словаря русского языка» С.І.Ожегова.

5. Лексико-семантична група «звання», виділена з «Словаря церковно-славянського и русского языка» 1847 р.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Лексико-семантическая группа «знак» в словарях русского языка // Функциональная лингвистика. Материалы конференции. 24-28 апреля 1994 г. – Симферополь: изд-во «Сонат», 1994. – Ч. 2. – С. 88-90.

2. Знак и лексико-семантическая группа «знак»: общетеоретический и лексикографический анализ // Когнитивные процессы в языковом общении. Доклады. Материалы международной конференции. Украина, Крым, 18-23 сентября 1995 г. – Симферополь: изд-во «Crimean research center of humanities», 1995. – С. 61-62.

3. Системные отношения в лексико-семантической группе «звание» // Функциональная лингвистика. Материалы конференции. Ялта, 24-28 апреля, 1995 г. – Симферополь: изд-во «CLC», 1995. – С. 47.

4. Лексико-семантическая группа «знак» в словарях русского языка // I Международная конференция «Студент и преподаватель» (материалы). – Симферополь: Южно-Украинский издательский центр, 1996. – С. 38-41.

5. Перспективы использования лингвистических словарей в процессе изучения дисциплины «Язык делового общения» // I Международная конференция «Студент и преподаватель» (материалы). – Симферополь: Южно-Украинский издательский центр, 1996. – С. 68-71.

6. Опыт составления идеографического словаря (на материале русских имен существительных со значением «знак») // Материалы международной научно-методической конференции «Актуальные проблемы современной филологии» (к 100-летию со дня рождения проф. А.И.Германовича). – Симферополь, 1996. – С. 23-25.

7. Определение знака в функциональном аспекте // Функциональная лингвистика: принципы организации текста. Материалы конференции. Ялта, 7-11 октября 1996 г. – Симферополь: изд-во «CLC», 1996. – С. 20-22.

8. Особенности употребления слов со значением «звание». Исследование сочетаемости // Материалы II-й Украинской научно-практической конференции «Студент и преподаватель». Симферополь: Южно-Украинский институт экономики и права при СГУ. – Симферополь, 1996. – С. 124-127.

9. Еще раз о знаках-признаках и их месте в классификациях знаков // Материалы II-й Украинской научно-практической конференции «Студент и преподаватель». Симферополь: Южно-Украинский институт экономики и права при СГУ. – Симферополь, 1996. – С. 157-160.

10. Знаки социальной ценности лица // Материалы II-й Украинской научно-практической конференции «Студент и преподаватель». Симферополь: Южно-Украинский институт экономики и права при СГУ. – Симферополь, 1996. – С. 33-34.

Аннотация

Гадомский Александр Казимирович.

Функционально-семантическое описание русских имен существительных (на материале слов со значением 'знак'). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. Днепропетровский государственный университет (г.Днепропетровск, 1997).

Диссертация посвящена проблемам функциональной семантики и теории знака. Работа написана на стыке семантики и семиотики. Посвящена переосмыслению отдельных положений теории знака, систематизации и компонентному анализу более 450 семем со значением 'знак', в числе которых семемы со значением 'звание' рассматриваются как знаки социальной ценности лица.

Summary

Gadomsky Alexander Kazimirovich.

Functional semantic description of Russian nouns (on the material of words with meaning 'sign'). Thesis on Ph. Degree (philology) on profession 10.02.02 – Russian language. Dnepropetrovsk State University (Dnepropetrovsk, 1997).

Thesis deals with problems of functional semantics and theory of sign. The investigation was carried out on the semantics and semiotics function. It re-interprets some professions of sign theory, systematization component analysis on the material of more then 450 semems with meaning 'sign', including the semems with meaning 'status' which are considered to be the signs of person's social value.

Ключові слова: сема, семема, лексичне значення, компонентний аналіз, ідентифікація, функціональний підхід, знак, знак соціальної цінності особи.

432871

Ав 38.134

Сдано до набору 16.05.97
Тираж 100 экз.

Підписано до друку 20.05.97
Заказ № 95

Видавництво СДУ «Крымский Архив»